

Zemplén művelődéstörténeti öröksége

Hat évtizeddel ezelőtt Sárospatak tudósát, dr. Újszászy Kálmánt arra kérték meg, mutassa be Zemplén megyét egy rövid rádióelőadásban. Ennek az előadásnak a gépirata a hagyatékban megmaradt, s ma is érdekes olvasmány. Itt most az Újszászy professzor által adott jellemzésnek csak egyetlen bekezdését idézhetjük témánk háttérének jelzésére. Ő nem térhetett ki a megye kultúrhistoriai teljesítményeinek számbavételére, mi azonban ehhez felhasználhatjuk a zempléni szellemiségéről általa megrajzolt összképet:

„Zempléni táj, zempléni történet és a zempléni ember természete magukban is vonzóvá és érdekessé teszik a megyét, ám az, ami miatt érdekesebb az ország legérdekesebb törvényhatóságává lesz: a zempléni szellem. A zempléni szellem, ami nincsen a zempléni tájhoz kötve, abból nem magyarázható, s amelynek hatalma alatt a zempléni ember természete – ha folytonos szorongással, visszafojtott tiltakozással, csendes beletörődéssel és a maga és a felette úrrá lett szellem közötti ellentétet állandóan érezve is – alázatosan meghajlik. Nem mindig egyformán eleven erejű, de mindig élő és a megye ezeréves története alatt mindig azonos ez a zempléni szellem. Nyugtalanság, frissesség, a régítől elszakadás, az újnak sóvárgása, a vállalkozási kedv, a természet engedte lehetőségeknél jóval szélesebb látókör és aktivitás, s ami mindezeket magában foglalja: a szabadság s benne az úrrá létel saját természetünkön, a legyőzése az emberben az óvatosnak, a tartózkodónak, a közepszerűnek és mindennapinak, az idillből a dráma és a meséből a történelem sodrába átlendülés a jellemzője ennek a zempléni szellemnek.”

Vajon milyen tények, áramlatok, alkotások, hagyományok idézik meg a ma embere számára ezt a szellemiséget? Nem könnyű erre válaszolni még a történelem fordulópontjainak ismeretében sem, a szellemi örökség tényeit mégis érdemes rögzíteni. A Zemplén helynév a nyelvészet mai álláspontja szerint minden bizonnyal a szláv 'földből való (vár)' jelentésű közszóra vezethető vissza; először az Ondava és a Latorca összefolyása alatt, a Bodrog mentén létesült földvárat jelölte, arról tágult jelentése a körülötte kialakult, Szent István alapította királyi vármegyére. A terület egyházilag az egri püspökség fennhatósága alá tartozott. A királyi várbirtokokat a megye középső részén a pataki erdőispánság felügyelte; a déli résznek Szerencs volt a központja; az északi erdővidék voltaképpen csak a XIV–XV. században népesült be.

Az itt elszenvedett történelmi mozgások, az errefelé is ható szellemi áramlatok, a megyében megtelepült vegyes ajkú és vallású népek csiszolták azt a kultúrát, amelyből a zempléni szellemiség fentebb idézett vonásai kialakultak. Nem zárkozható el az európai és a hazai hatások elől a peremhelyzetben élő ember ebben az országhatárig nyúló megyében sem, sőt: olyan kezdeményezések keltek szárnyra innen, amelyek az egész országot megmozgatták. Tudjuk ugyan, hogy egy közigazgatási egység nem kulturális egység is egyben, mégis érdemes olykor áttekinteni, miként jelenik meg az általános a helyben, mivel hat fiaira a szűkebb pátria. Zemplén térsége nemcsak földrajzi, hanem szellemi értelemben is végvidék. Eddig juttattak honfoglaló őseink, akikről legékebben a karosi temető vall nekünk, eddig nyúlnak a római kereszténység gyökerei, amelyekről (több más emlék mellett) a karcsai körtemplom tanúskodik, s átcsapnak területére az ortodox keleti kultúra hatásai, amint azt az északi rész fatemplomai, skanzenjei Laborcréven (Krásny Brod), Felsővízközben (Svidnik) ma is hirdetik. Kultúrák határán teremt itt a szellem.

A végvidék nem jelenthet elzártságot, hirdették ismételten az elődök. Valami érdekes s bizonyára szükségszerű egybecsengést tapasztalunk abban, ahogy küldetésszerűen időről időre előtérbe helyezik a műhelyteremtés feladatát. Elég talán Sárospatak példáját említenünk, ahol Comenius azt hirdette: „A szél onnan fúj, ahonnan akar, s nem is mindig ugyanazon időben kezd fújni”, s ahol két évszázad múltán Erdélyi János megismételte: „a szellem ott fúj, ahol akar”. Vallomástételük minden bizonnyal közös forrásra, János evangéliumára vezethető vissza – ahol Jézus mondja Nikodémusnak: „A szél fú, ahová akar” –, üzenetük aktuális jelentése is azonos a szöveggörnyezet szerint: a sajátos kultúra, a nemesebb lelki élet mindenütt megteremthető. Zemplén – legalábbis történetének legjobb korszakaiban – bizonyította is e tétel valóság-tartalmát.

Elődeink ősi, magukkal hozott kultúrájának nyomait a régészet e tájon is megtalálta, s ehhez járult az európai keresztény hatások hálózata. A műemlékek máig örökölik a régi korstílusokat. A román templomépítéssel ékes példái állnak Bodrogolasziban, Karcsán, Felső-

regmecen, a gótika Olaszliszván, Sátoraljaújhelyen, Sárospatakon emelt ma is tanulmányozható alkotásokat, de gótikus elemek több, később átépített templomban előbukkannak (pl. Lelesz, Gálszécs, Terebes). Patakon a ferencesek, Szerencsen a bencések, Leleszen a premontréiek, Újhelyben, Terebesen, Varannóban a pálosok alapítottak monostort. A latin szertartású egyház mellett hatott a helyi műveltségre a *vendégnépek* meglepedése. A Hegyalján vallón (ófrancia, olasz) hospesek kaptak kiváltságokat; Sárospatak környékén 1201-ben Imre király, Sátoraljaújhelyen 1261-ben V. István adott közösségeiknek városi jogokat. A tatárjárás pusztításai után a továbbéléshez nélkülözhetetlen volt a telepések megjelenése, kellett a munkaerő a várak építéséhez, a kézműparral szemben támasztott növekvő igények kielégítéséhez, a szőlőműveléshez. Zemplén, Csicsva, Szerdahely, Kapi, Terebes, Helme, Kövesd, Tokaj, Újhely, Szerencs, Patak várai közül az utóbbi kettő ma is tanúsítja a várépítéssel járó technikai fejlettségét. Korai történelmünk historiáját őrzi Anonymus *Gesta hungarorum* című latin nyelvű krónikája, amely valószínűleg a XII. század második felében keletkezett. A név szerint máig ismeretlen szerző bejárhatta a zempléni tájat, róla szóló információi ugyanis részletekben igen gazdagok.

Az iskolázás első – országos viszonylatban is nagy jelentőségű – emléke a XV. század vége felé Sárospatakon keletkezett *Szalkai-kódex*. Az 1475-ben született s esztergomi érsekként 1526-ban a mohácsi csatában elesett Szalkai László tankönyvül használta e kézirásos füzeteiket, amelyek a Krakkóban végzett Kisvárdai János tanító ismereteit közvetítették. A hat, összesen 516 oldal terjedelmű füzetben a csillagászati, poétikai, etikai, családügyi, retorikai, zenei kultúra ismereteit olyan igénnyel foglalták össze, hogy a diákok akár egyetemi tanulmányok megkezdésére is képessé tegye. Ez a plébániai iskola elhintette a reformáció nyomán azután tágabb körben kisarjadó középfokú és akadémiai oktatás magvait.

A reneszánsz mind az építészet különböző formáiban, mind a világi irodalom terjedésében öltött testet Zemplénben. A sárospataki vár a XVI. század közepén a Perényiek jóvoltából reneszánsz lakótoronnyal, egy évszázaddal később pedig a Lorántffyknak köszönhetően új, emeletes épületszárnyakkal és loggiával szolgálta a főúri igényeket, akárcsak a Lorántffy Zsuzsanna által Királyhelmeceken építenyi rendelt kastély. A bodrogközi Pácinban a Mágócsiak és az Alagiak emeltek a XVI. században reneszánsz sgrafitto borítással, pártázzal ékesített kastélyt, Homonna kastélya is reneszánsz eredetű. A régió Bethlen Gábor és I. Rákóczi György törekvéseinek eredményeként az erdélyi fejedelemség védőszárnya alá került, ez a három részre szakadt országban egy időre a viszonylagos anyagi és szellemi gyarapodás lehetőségét hozta meg.

A fejedelmek által pártolt reformáció Zemplénben is megteremtette a magyar nyelvű műveltség kibontakozásának helyi feltételeit. A lutheri tanok korán eljutottak ide, Siklósi Mihálynak, Perényi udvari papjának tulajdonítják ebben a kezdeményezést, aki az 1520-as években hirdette a protestáns gondolatokat. A hagyomány neki, valamint Kopácsi Istvánnak és Sztárai Mihálynak, a ferences szerzetesből lett két reformátornak tulajdonítja az új hitet követők sárospataki *scholájának* létrehozását (1531). Ezt fejlesztette azután tovább európai viszonylatban is számon tartott, rangos intézménnyé a XVII. század közepén I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna.

A reneszánsz *kézművesség* nemcsak az építészetben, kőfaragásban öltött formát, hanem a fizekesség sajátos változata is meghonosodott Sárospatakon, ahová I. Rákóczi György Morvaországból habánokat telepített (1645); ónmázás korsóik, tányérjaik a fejedelmi udvar igényeit is kielégítették. A textilművészetnek a késő reneszánsz korra jellemző magyar változata, az úrhímzés a maga színes, ornamentális formáival népszerű volt a nemesi udvarokban, Lorántffy Zsuzsanna is nagyon kedvelte; szép terítője kultúrtörténeti érték.

A reformáció kora – túlzás nélkül állíthatjuk – szellemi értelemben országos központtá tette a zempléni régiót. Jeles prédikátorok hittérítő és alkotó tevékenysége bontakozik itt ki. *Farkas András* a zsidó és a magyar nemzet történetét párhuzamba állítva fogalmazta meg krónikáját (1538), *Dévai Bíró Mátyás* ábécéskönyvet állított össze és hittani kézikönyvet szerkesztett az 1530-as években, *Szkhárosi Horvát András* harcos énekszerzőként mutatkozott be egy évtizeddel később, *Batizi András* templomi énekek és bibliai históriák alkotója volt, *Sztárai Mihály*, hitvitázó drámák írójaként vonult be irodalomtörténetünkbe (1550), *Benczédi Székely István* „Chronica ez világnak jeles dolgairól” címmel írta meg történeti munkáját (1559). A világi szépirodalom is megterem e tájon: 1577-ben a „Bodrog vize mellett, Patak városában” latinból

A monoki Kossuth Emlékmúzeum kertje (Várad László felvétele)

magyarítva írták le „Eurialusnak és Lucretiának széphistóriájá”-t, egy évtized múltán pedig *Tardí György* prédikátor munkájaként „Liszkán szörzék versökbe” a török feletti 1588. évi szikszói győzelem históriáját. Otthonos volt a megyében a magyar reneszánsz legnevesebb magyarul verselő költője, *Balassi Bálint* is, aki 1584 karácsonyán Sárospatakon kötött házasságot Dobó Krisztinával, 1587-ből Mezőzomboron járt, 1591–1592-ben Tokajban élt.

Az első teljes bibliafordítás megalkotója, *Károli Gáspár* ugyancsak kapcsolatban állt Zemplénnel. Az abauji Göncön fejezte ugyan be nagy művét, előtte azonban 1584 és 1587 között Tállyán szolgált, s bizonyára már ott is dolgozott – a környékbeli írástudó társak bevonásával – az 1590-ben Vizsolyban kinyomtatott magyar biblia megalkotásán. *Miskolci Csulyak István* zempléni esperes nagy terjedelmű kéziratot hagyatéka másolatokban terjedt; belőle kora mindennapjai jól megismerhetők. A késő reneszánsz terméke *Salánki György* sárospataki rektor Erasmus-fordítása (1627). Sátoraljaújhelyen és Sárospatakon is tanult a későbbi erdélyi református püspök, *Geleji Katona István*, akinek a magyar helyesírás és nyelvhelyesség megalapozásában lett nagy szerepe (1645).

Hosszú távon és meghatározó módon természetesen az iskolák hatottak igazán Zemplén megye népének művelődésére. Közülük a sárospataki református kollégiumot kell kiemelni, amely a XVII. században az európai érdeklődés előterébe került. Nyugat-európai egyetemmet járt oktatók emelték a rangját *Lorántffy Zsuzsanna* és fia, *Zsigmond* támogatása nyomán. 1639 és 1642 között a hollandiai Franekert megjárt *Tolnai Dali János* dolgozott ki, vezetett be reformokat; külhoni példára osztályokba sorolta a tananyagot és a tanulókat, a skolasztikával szakítva etikai beszélgetéseket iktatott a programba, együtt nevelte a nemesi és a jobbágy-sorból származó ifjakat. Újításai és a puritanizmus iránti elkötelezettsége ellenkezést váltottak ki, átmenetileg elhagyta Patakot, de 1649-ben visszatért, hogy mindent újrakezdjen. Az ő megerősítését is szolgálta a fejedelemasszony azzal, hogy meghívta az akkor már európai hírnű *Jan Amos Comeniust*, a magyar ősoktól származó cseh-morva protestáns egyházi vezetőt és pedagógust, aki 1650 és 1654 között Sárospatakon folytatta panszofikus nevelési elképzelésének elméleti és gyakorlati kidolgozását. Elgondolása – mindenkit mindenre megtanítani – demokratikus alapokon nyugodott, jeligeje – „Minden a maga törvénye szerint történjék; távol legyen az erőszak a dolgoktól” – a szerves fejlődés fontosságát emelte ki. Sárospataki programjában is megfogalmazta, hogy ösztönözni kívánja „a tudhatók minden nemébe, minden

módon való bemelegítést". Szerinte „minden embernek meg kell ismerkedni a műveltséggel, hogy senki a nemességből, senki a polgári rendű ifjúságból, senki a jobb tehetségű paraszti népből a tanultabb csiszoltságtól ne legyen távol”, tehát gondoskodni kell arról, hogy „az ott-honi szűk vagyoni helyzet senkit, aki a művelődésre vágyik, ne akadályozhasson”. A tanulás útján „fokozatosan, öntevékenyen, szemléletesen” kívánta diákjait végigvezetni. Három részből álló latin nyelvkönyve (Vestibulum, Janua, Atrium; 1652), valamint a Sárospatakon született két leghíresebb műve, az *Orbis Sensualium Pictus* (A látható világ, 1653) meg a *Schola Ludus* (Játékszín-iskola, 1656), ehhez kívánt gyakorlati segítséget adni. Szorgalmazására létesült nyomda az iskola mellett, bővítették a tanári kart és az épületet. Pedagógiai elvei közül több máig áthatja az iskolai pedagógiai munkát. Rákóczi Zsigmond korai halála miatt azonban Comeniusnak a Rákóczi családhoz fűződő tervei irreálissá váltak, elhagyta Magyarországot. A protestantizmusra nehéz idők következtek, a Wesselényi-féle összeesküvés (1666) lepleződése után I. Rákóczi Ferenc katolizálni kényszerült, Báthory Zsófia jezsuitákat fogadott be Patakra, a református diákokat 1671 őszén bujdosásra kényszerítették, s csak II. Rákóczi Ferenc győzelmei után, 1705-ben nyílt lehetőségük iskolájuk újjászervezésére.

Ekkorra szőleje révén *Tokaj-Hegyalja* lett Zemplén gazdaságilag legvirágzóbb része. A tokaji bor iránt Szerémségnek a török által történt megszállása keltette fel az érdeklődést; 1623-ból van adatunk arról, hogy elterjedt a későn érő furmint szőlő, amely alkalmas az aszú készítésére. Ez pedig igen kelendő áru volt a piacokon. A Rákóczi-szabadságharc bukása után a birtokok új tulajdonosa, Trautsohn herceg az elnéptelenedett falvak benépesítésére, a munkaerő pótlására nagy arányú telepítéseket kezdett, Zemplénben több faluba ruszin, német telepések kerültek, illetve új falvakat hoztak létre (Rátka, Herceggút, Károlyfalva, Józseffalva, Hosszú-láz). A borkereskedelem vonzotta az úgynevezett görög (balkáni származású keresztény), valamint a zsidó kereskedőket, akik a hegyaljai mezővárosokban nagy számban telepedtek meg. Zemplén megye északi részén megnőtt a szlovákok, a felső járásokban pedig a ruszinok számaránya.

Az *ellenreformáció* a katolikus szellemiség reneszánszát hozta Zemplénben is. A nagyobb jóvelmet hozó körzetekben jelentős építkezések indultak, hódított a *barokk* stílus. Az ekkor épült lakóházakon máig megfigyelhetők a fellendülés időszakának jelei. Példaként említhetjük a tokaji Dessewffy-kastélyt (1700 körül), a tolcsvai Király-udvart, a ma a szlovákiai Zemplén honismereti múzeumát befogadó nagymihályi Sztáray-kastélyt (XVII. sz. kézepe), az erdőbényei Szirmay-kastélyt és Budaházi-Fekete-kúriát (XVIII. sz.), a tállyai Rákóczi-kúriát, Sárospatakon a Rákóczi utca 12. vagy az Attila u. 9. szám alatti lakóházakat (utóbbi 1790 körül épült), a sátoraljaújhelyi egykori megyeházát (1768) és Waldbott-kastélyt (XVIII. sz.). A templomok közül sokat építettek fel vagy építettek át az új ízlés szerint (római katolikus plébánia-templom és Szentháromság-kápolna Sátoraljaújhelyen, római katolikus plébánia-templom Nagymihályban és Varánzon, pravoszláv templom Terebesen, görög katolikus templom Sárospatakon, Bodrogolcsiban, Rudabányácskán); a református templomok inkább a copf stílus jegyeit viselik magukon (pl. Sárospatakon, Sátoraljaújhelyen, Cigándon), s ide sorolható a végardói görög katolikusok temploma is. A barokk időszak érdekes emléke a tállyai volt postház épülete, illetve a Vámosújfalun határában a XVIII. században épült kőhid.

A barokk megjelenik a táj irodalmában is. Sárospataki diák volt e stílus Zrínyi Miklós után legismertebb képviselője, *Gyöngyösi István*, akinek 1644-ben Kassán adták ki főművét (Márssal társalkodó murányi Venus). Feltételezések szerint Sárospatakon született az ötrészes elbeszélő költemény, a Rákóczi-eposz, amely II. Rákóczi Ferenc sikertelen hadjáratait énekelte meg. E korszak alkotásai közé sorolhatjuk a *Comenius* szerint is hasznos *iskoladrámát*; nemcsak az ő *Schola Ludus*-át, hanem az 1666-ban a jezsuiták által I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona házassága alkalmából bemutatott látványos előadást is. A hitvitázó irodalom termékei is megjelentek az ellenreformáció időszakában Zemplénben, a leghíresebb talán *Pósházi János* és *Sámbár Mátyás* vitája volt itt. Protestáns részről a fejedelmi udvarhoz kötődő *Tofaeus Mihály*, *Medgyesi Pál*, *Verécsi Ferenc*, *Klubusiczky András* munkásságát emelhetjük ki, a pataki professzorok közül pedig *Csécsi János* és *Simándi István*-ét. Az előbbinek a magyar grammatikával foglalkozást, utóbbinak a kísérleti fizikai oktatás meghonosítását köszönhetjük.

II. Rákóczi Ferencet szülőhelye, Borsi kötötte a megyéhez, ez is magyarázza, hogy kultusza itt olyan erős mindmáig. Az ő környezetéhez többen csatlakoztak az írástudók közül (pl. Debreceni Ember Pál, Tolnai Mihály). Itt említhető a kuruc kor költészete, valamint az életrajzi

és kéziratos énekirodalom jelentkezése. Zemplénben született az 1697-es hegyaljai felkelés bukása után a *Cantio Tokaiensis*, amely keservesen emlegeti: „kiált Tokaj vára, jajgat Patak vára”. A tábori nótákat, a táncdalokat, a Rákóczi alakjához fűződő kesergőket, a bujdosó szegénylegények dalait több, Zemplénben keletkezett kéziratos énekeskönyv megőrizte. Ennek kapcsán említjük a sárospataki *kollégiumi énekköltészetet*; a XVIII. században keletkezett melodiáriumos könyvekben megmaradtak a korabeli kottairás emlékei, beáramlottak a régi népdalok, az olaszos majd a német dalformák. Az iskoladráma új hajtása a pálosok újhelyi működéséhez kapcsolódott; 1765-ből három előadott darabról tudunk, ezekbe a mitológiai alakok mellett helyi vonatkozási elemek is bekerültek. Közülük máig népszerű a „Kocsonya Mihály házassága” című, gyakran előadott közjáték.

A reformáció után Zemplén következő nagyjelentőségű korszaka a *felvilágosodás* kibontakozása s az ezt követő nemzeti megújulás ideje, amikor egy időre az egész ország figyelmét ismét felkeltette. Ez egyrészt Kazinczy Ferencnek, másrészt a reformkor zempléni ifjú nemzedékének köszönhető. A *klasszicizmus* fokozatosan tért hódított, s otthagya nyomát az épületeken, különösen a nemesi kúriák, kastélyok külsején. Példa erre Sárospatak központjában több lakóház (Rákóczi u. 14., 22., 33.), Újhelyben a Sennyei-kúria, Tolcsván a Szirmay- és a Kurucz-kastély, Terebesen az Andrássy-kastély (1786), s ezt az ízlést újította fel Ybl Miklós a széphalmi Kazinczy-mauzóleum tervezésekor.

A XVIII. század végén megnőtt az *iskolázás* jelentősége. Az elemi fokú kisiskolák helyzete csak a XVIII. század végén kezdett jobbra fordulni, amikor a felvilágosult abszolutizmus az iskolaügyet felkarolta. *Losontzi István* híres „Hármas kis tükre” mellett újabb tankönyvek kerültek az iskolába; a pataki tanárok közül *Eöri Fülep Gábor* ábécés könyvet, *Tóth Pápai Mihály* nevelési tárgyú művet adott ki (Gyermeknevelésre vezető útmutatás, 1797). Ezt tekintjük az első magyar nyelvű pedagógiai tankönyvnek, amelyre hatott a felvilágosodás, valamint a Ratio Educationis eszmeisége. II. József uralkodása idején tanfelügyelőként sokat tett az iskolaügy zempléni fejlesztéséért Kazinczy Ferenc.

A reformátusok legjelentősebb iskolája továbbra is a *sárospataki kollégium* maradt, amely egy egész országrésznek lett értelmiségképző intézménye, s társintézmények, partikulák egész hálózata vette körül. Amikor a Rákócziak fejedelmi támogatását elvesztette, az 1734-ben a bodrogkeresztúri zsinat által létrehozott tiszáninneni egyházkerület gyülekezeteire hárult a fenntartása. Belső önkormányzatát megtartotta, togatus nagydiákjait az egyházi szolgálatra, a publicusokat a jogi, közigazgatási feladatokra képezte ki. A nehéz időkben is törekedtek a fejlesztésre, bővítésre. E korszakban volt Patak neveltje Bessenyei György, majd Kazinczy Ferenc. Differenciálódni kezdtek a szaktudományok; a sárospataki *Kövy Sándor* a jogtudomány, *Keresztúri Ferenc* az orvoslás, az újhelyi *Derczeni (Weiss) János* a borászat érdekében fáradozott. A jezsuiták helyébe a *piaristák* léptek, akiknek Tokajban nyílt iskolájuk. Ezt költöztették át Sátoraljaújhelyre 1789-ben, amikor II. József rendeletére átvették a pálosok rendházát. Új épületeket emeltek, jelentős kulturális missziót vállaltak az 1948-ban bekövetkezett államosításig.

Tehetségek sorát adta ezután is Zemplén az országnak. Innen indult *Barcafalvi Szabó Dávid* (Bodrogkeresztúr, 1752), *Molnár Borbála* (Újhely, 1760), *Fáy András* (Kohány, 1786), *Igaz Sámuel* (Erdőbénye, 1786), *Helmezy Mihály* (Királyhelmezy, 1788), *Balásházy János* (Újhely, 1797), *Kossuth Lajos* (Monok, 1802), *Szemere Miklós* (Lasztóc, 1802), *Lónyay Gábor* (Deregyő, 1805), *Csicséri Ormós László* (Sárospatak, 1814), *Trefort Ágoston* (Homonna, 1817), *Kazinczy Gábor* (Berettő, 1818), *Andrássy Gyula* (Terebes, 1823), *Árva József* (Kisráska, 1823). Sárospatak református és Újhely piarista iskolája nevelte ki Zemplén értelmiségét. Hosszú listát lehet az itt nevelkedett kiválóságokról összeállítani, itt most csak mutatóban emelünk ki néhány nevet. Patak diákja volt rövidebb-hosszabb ideig Bessenyei György, Vay Miklós, Kazinczy Ferenc, Ungvárnémeti Tóth László, Csokonai Vitéz Mihály, Szemere Pál, Nagyváthy János, Decsy Sámuel, Kazinczy Lajos, Fogarasi János, Egressy Béni, Szemere Bertalan, Tompa Mihály, Erdélyi János, Izsó Miklós. Újhelyben tanult Frivaldszky Imre, Nikolaus Lenau, Kossuth Lajos, Trefort Ágoston, az idősebb és ifjabb Andrássy Gyula. E névsorból a nemzeti megújulás időszakában és a reformkorban főszerepet vállalókat kiemelve elgondolható, hogy az a történelmi periódus Zemplén megegyik nagy korszaka lett.

Kazinczy tevékenysége kassai szerkesztői munkássága és hosszas fogsága után akkor bontható ki igazán, amikor 1806-ban Széphalmon (Zemplén határán) megtelepedve szívós következetességgel fáradozni kezdett az irodalmi ízlés és a magyar nyelv megújításáért. Másfél évtizeden át rendszeresen bejárta a sátoraljujhelyi megyeházán elhelyezett zempléni levéltárba, hogy a történelmi becsű iratokat kutassa, rendezze. A felvilágosult klasszicizmus híve volt, reá tekintett a korszak induló irónemzedéke – Csokonai, Kölcsey, Berzsenyi – miközben gondozta elődjei és elhunyt kortársai – Bessenyei, Dayka, Báróczy – hagyatékát. Sárospatakon hagyta el a nyomdát 1811-ben *Tövisék és virágok* címmel egybegyűjtött epigrammakötete, amellyel az ortológusok és a neológusok közötti nyelvújítási harcot kiváltotta. Hatása, valamint a halála után kibontakozó kultusza példázza életművének korszakos jelentőségét.

A hazai nyelv, a nemzeti kultúra kérdéseit a *reformkor* küzdelmei közben sem feledték. Zemplén kuruc hagyományai fogékonytá tették a közgondolkodást akkor is, amikor a polgári haladás a függetlenség követelményével együtt napirendre került. Nem feledték, hogy 1601-ben a zempléni Gálszécsről indította Bocskai Habsburg-ellenes felkelését, hogy Terebes mellett Thököly vívta nagy csatáját, hogy 1697-ben az újhelyi vásárban lobbant fel a hegyaljai parasztfelkelés, hogy 1708-ban II. Rákóczi Ferenc Patakon fontos országgyűlést tartott. Ezeknek az eseményeknek a hatása is munkált abban, hogy Zemplén, azon belül a megyeszékhely, az 1820-as, 1830-as években az országos politikai harc élvonalába került, hogy 1846-ban az ifjú reformpolitikuskok itt „szegény-legény társulat”-ot szerveztek, s elérték, hogy jelöltjeiket követve válasszák. A zempléni megyegyűléseken a követi utasítások vitájában határozottan megfogalmazódtak a kulturális törekvések az iskolaügy, a közművelődés megújítása érdekében.

A XIX. század elején megélnékült Sátoraljujhelyen a *színház* iránti érdeklődés, Déryné 1817-es itteni sikere igazolja ezt. A művelődésnek autonóm szerveződése közül az 1831-ben alakult *Zempléni Casinó* működése a legjelentősebb, Széchenyi István, Petőfi Sándor is ellátogatott falai közé. A *tudomány* művelése szép teljesítményeket eredményezett; *Szirmay Antal* a zempléni Szinyéren írta történelmi munkáit (1798, 1803), az újhelyi születésű *Balásházy János* a magyar agrártudomány úttörője lett, *Katona Dénes* piarista tanár nevéhez a növénynevelés eredményei kapcsolódnak, *Viczmándy Lajos* egyháztörténelmi műveket alkotott, az izraelita hit-tudomány művelőjeként tisztelik ma is *Teitelbaum Mózes*t, az újhelyi „csodarabbit”.

A XIX. század jellemző kulturális mozgása Észak-Zemplénben a *szlovák* nemzeti tudat ébredése, a sajátos kultúra tudatos számbavétele. Nem feledhetjük, hogy a magyar nyelv hivatalos elismertetéséért folyó küzdelem idején fogalmazódik meg a szlovákság részéről is a nyelvmegőrzés és -fejlesztés igénye. A zempléni kulturális életért buzgólkodó elit azonban a közműveltség terjesztését összekapcsolta a magyarnyelvűség erősítésével. 1883-ban alakult meg „*A magyar nyelvet és népnevelést Zemplénben terjesztő egyesület*”, amely óvodai és iskolai hálózat kiterjesztését szorgalmazta, vándortanítókat alkalmazott, könyveket juttatott el a falvakba, népszerűsítő előadásokat szervezett a megye rutének és szlovákok lakta járásaiban. Elismerték ugyan az anyanyelv megőrzéséhez való jogot, úgy vélték azonban, hogy az államnyelv elsajátítása útján segíthetik a más ajkú nemzetiségek fiait a társadalmi és anyagi boldogulásban. Ezzel párhuzamosan figyelhető meg Zemplénben egy másik törekvés, az *irodalmi népiesség* fellendülése. A kálvinista hagyománytól, a sárospataki kollégiumi költészettől nem volt idegen a népköltészet iránti érdeklődés. *Erdélyi János* már 1842-ben elméleti megalapozásra törekedett, s kezdeményezője, közlétezője lett a népköltési gyűjtésnek. *Tompa Mihály* költészete ebből a gyökérből sarjadt ki.

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc bukása ellenére a *polgárosodás* folyamatát már Zemplénben sem lehetett megállítani. A peremhelyzetből fakadtak ugyan hátrányok, de a városiasodás, az iparfejlődés lassan megindult a vasúthálózat és a bankrendszer kiépülése nyomán. A népközlési hálózatban és a szakoktatásban növekedett az állami szerepvállalás, rangot kapott a pedagógusképzés, önálló intézménnyé fejlődött a sárospataki tanítóképző (1857). A közművelődésre ösztönzően hatott az öntevékenység erősödése, a helyi sajtóélet kibontakozása, a hagyományörzés szándéka.

*Erdélyi János*nak néhány szövetségesével sikerült Sárospatakon 1857 után kulturális műhelyt teremteni a Sárospataki Füzetek, a Népközlési Könyvtár köteteinek kiadásával, *Szinyei Gerzson* 1873-ban megszervezte a Sárospataki Irodalmi Kört, *Mitrovics Gyula* Sárospataki La-

pok címmel indított orgánomot az egyház és az iskola ügyeinek érdekében. Sátoraljaújhelyen 1870-től vált rendszeressé közéleti hetilap (a Zemplén) kiadása, 1905-ben indult útjára a hosszú életű Sárospataki Református Lapok, 1884-től hosszú évtizedeken volt ifjú tehetségek felfedezője a Sárospataki Ifjúsági Közlöny. Szerencsnek 1894-ben indult első hírlapja, s ott 1940 és 1944 között irodalmi folyóiratot is kiadtak Zempléni Fáklya címmel. Tokaj első hetilapjának alapítására 1893-ban tettek kísérletet, de csak 1904-től vált rendszeressé a Tokaj és Vidéke megjelenése. Nagymihályon 1896-ban indult a Felső Zemplén című hetilap, Homonnán 1902-ben adták ki először a Homonna és Vidéke című hírlapot. Újhelyben Dongó Gyárfás Géza megyei levéltáros szerkesztett helytörténeti folyóiratot 1895 és 1928 között „Adalékok Zemplén vármegye történetéhez” címmel, 1902-ben megalakult a *Zemplén vármegyei Kazinczy Kör*. 1883-ban Sátoraljaújhelyen állandó kőszínházat építettek, Blaha Lujza is szerepelt megnyitó műsorában. Zemplén írónéveltjei közül kiemeljük e korszakból *Boruth Elemért* (Mád, 1833), az Újhelyben diákoskodó *Darmay Viktort* (1850), *Kemechey Jenő* író (Királyhelmece, 1862), *Zempléni Árpád* költőt (Tállya, 1865), népszerű regények íróit *Harsányi Zsoltot* és *Komáromi Jánost* (Málca, 1890), *Hegyaljai Kiss Gézát* (Mád, 1893), s itt emlékeztethetünk arra, hogy Sárospatakról vitte magával írói útjára *Móricz Zsigmond* századvégi diákemlékeit.

A hagyományápolás motívumai Zemplénben II. Rákóczi Ferenc, Kazinczy Ferenc és Kossuth Lajos kultuszához kapcsolódnak. Borsi szülőhelyén 1881-ben helyezték el emléktáblát a vezérlő fejedelem tiszteletére, 1940-ben helyezték el benne Zemplén történeti múzeumát, szobor őrzi hírét Borsiban (Magyar Ede alkotása, 1907) és Sárospatakon (Horváth Géza, 1935, valamint Somogyi József, 1986). A sárospataki Rákóczi Múzeumban állandó kiállítás eleveníti meg korát és életművét. Kazinczy Ferencre a széphalmi emlékhelyen kívül köztéri szobor emlékeztet Patakon (Ferenczy István műve nyomán Mausch Gyula, 1931), Újhelyben (Pátzay Pál, 1968). A sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum állandó kiállítása árnyaltan mutatja be szerepét. Kossuth Lajosnak több szobra áll Zemplénben, így például Erdőbényén (az olasz Ciprián mester alkotása, 1902), Nagymihályban (Palencsár Andor, 1908), Újhelyben (Gárdos Aladár, 1911), Monokon (Kisfaludy Stróbl Zsigmond, 1960), Patakon (Marton László, 1973). A monoki szülőházban igen gazdag anyagú emlékmúzeumot rendeztek be.

A dualizmus kora a pénzintézetek, üzemek, közművek létesítésével kedvezett a városiasodás folyamatának. Az iparral együtt megjelentek a munkásművelődés csirái Újhelyben a dohánygyárban, Szerencsen a cukorgyárban; a sátoraljaújhelyi munkások általános önképzőkörre 1903-ban alakult; a kisvárosokban, nagyobb községekben önszerveződéssel olvasóköri, kaszinók jöttek létre. Emellett pezsgő kulturális élet jellemezte a felekezeti egyesületeket, amelyek sorában a keresztény csoportok mellett a Hegyalján fokozatosan aktivizálódtak az izraelita művelődési körök. A közoktatás rendszerét az egymás után szerveződő polgári iskolák működése gazdagította. A megyeszékhelyen 1868-ban megalakult a Sátoraljaújhelyi Torna Egylet, a század végétől egyre nagyobb számban alakultak testedző és sportkörök; különösen népszerű volt a turizmus, a kerékpározás, a vívás, a sakk, a labdarúgás, a tenisz, a céllövészet.

A XX. század első évtizedében mutatkozó kulturális fellendülést, sokszínűséget az I. világháború bénította meg, amelynek következményeként azután a trianoni béke Zemplén történetében minden korábbinál végzetesebb fordulatot hozott. A vármegye területének több mint 70%-a, lakosságának több mint 60%-a a megalakuló csehszlovák állam területére került, a lélekszám 343 ezerről 133 ezerre csökkent, a Felső-Bodroghköz színmagyar kistáját is elszakították az anyaországtól. A csonka országban és megyében új prioritások alakultak a kulturális élet területén; erősödött a nemzeti jelleg, elevenen hatott a revíziós gondolat, majd egyre tudatosabbá vált a falu, a paraszti kultúra felé fordulás.

Klebsberg Kunó művelődéspolitikájának hatásai az 1920-as években Zemplénben is megmutatkoztak; falusi, anyai elemi népiskolák épültek, Sárospatakon létrehozták az angol és a humán internátust. Veszteségnek számít viszont, hogy Sárospatakon 1923-ban az anyagi gondok, valamint az Eperjesről Miskolcra került evangélikus jogakadémia elszívó hatása miatt a jogászképzést meg kellett szüntetni. A megye két gimnáziuma (Patakon és Újhelyben) a műveltségtartalom korszerűsítésével igyekezett válaszolni az új kihívásokra, az alapfokú oktatásban határozottabban érvényesültek a lélektani szempontok, terjedt a munkáltató tanítás. E korszak művelődésének sajátos vonása az ún. *falumunka* kibontakozása a sárospataki teoló-

gia fiatal professzorainak kezdeményezése nyomán. 1921-ben megalakult a néphagyomány-kutató szövetség, tíz évvel később pedig Újszászy Kálmán vezetésével kezdődött meg a faluszeminárium képző, gyűjtő, nevelő tevékenysége. 1936 és 1948 között működött a sárospataki népfőiskola, szélesebb körben elterjedtek a szabadművelődés különféle formái (szabadegyetem, gazdatanfolyamok, népkönyvtár). Zemplénben 39 községet ajándékoztak meg a Magyar Népművelés Könyvei című sorozattal. A műkedvelő csoportok között megjelentek a népi tánc- és dalkultúra értékeit feldolgozó Gyöngyösbokréta mozgalom hatásai; a megyében Cigánd és Alsóberecki fiataljai értek el kiemelkedő hazai és külföldi sikereket.

1922-ben újjáalakult Sátoraljaújhelyen a *Kazinczy Kör*, amelynek rendezvényei szép közönséget vonzottak, gyakori szereplők voltak előadóestjein a zempléni költők, dalszerzők: Novák Sándor, Farkas Andor, Meczner Tiborné, H. Bató János, Szabó Ernő, Kovács Dezső, s a határon túlról Mécs László. 1942 és 1944 között Kassán a Kazinczy Társaság Sziklay László szerkesztésében megjelentette az *Új Magyar Museum* című folyóiratot, amelynek munkatársi gárdájához Sárospatak és Sátoraljaújhely tollforgatói is csatlakoztak. Sátoraljaújhely 1929-ben új *kulturális központtal*, színházépülettel gyarapodott; Heltai Hugó színtársulata rendszeresen szerepelt benne, s előadásait Sárospatakra, Szerencsre is elvitte. A *képzőművészetben* Boruth Andor, Éder Gyula, Bálint József, Harasztos Gyula, Lengyel Zoltán, a Petrasovszky testvérek (Leó, Emánuel és Pál) szereztek rangot maguknak hozzájárulva a vizuális kultúra gazdagításához.

1938-ban a Felvidék egy részének visszacsatolása hozott élenkítő hatásokat a zempléni kulturális életbe, az újabb világháború azonban ismét súlyos áldozatokat követelt. A békekötést követő új társadalmi rend csak rövid ideig engedte a civil kezdeményezések újjáéledését, 1948-ban felszámolták az autonóm művelődési egyesületeket, 1950-ben pedig Zemplén megye elvesztette önállóságát. Megszűnt a közéleti pluralizmus, a polgári kezdeményezések elnyomásával a kultúra az állam centralizált, diktatórikus irányítása alá került. A központi támogatások az oktatásügyben, a könyvtári hálózatban, a művelődési otthonok rendszerében, az irodalmi és művészeti mecenatúra révén mégis számos új lehetőséget nyitottak meg, amelyek bizonyos területeken látványos eredményekre vezettek. Ezek áttekintése azonban túllépne írásunk kereteit. Annyit jegyzünk meg csupán előre tekintve: az uniformizáló hatásokkal dacolva a zempléni szellemiséget, a helyi színeket – ha némiképp csonkán is – sikerült napjainkra átmenteni.

Kováts Dániel

*Honfoglalás kori tarsolylemez
(Karos-Eperjesszög)*